

Small Things Forgotten. Locks and Keys & Board Games, red. Ingvild Øye, The Bryggen Papers. Supplementary Series 9, Bergen 2013, Fagbokforlaget, ss. 154.

Bergen to położone w zachodniej Norwegii miasto o średniowiecznej metryce. Pożar, który w 1955 r. strawił znaczną część starówki, wymusił jej odbudowę i dał początek badaniom archeologicznym prowadzonym w latach 1955–1976. Pozyskane w ich trakcie znaleziska tworzą największy zbiór średniowiecznych przedmiotów z terenu Norwegii i pozwalają precyzyjnie śledzić zmiany kultury mieszczańskiej. Zasób przedmiotów pozyskanych w Bergen stał się podstawą licznych prac akademickich, które zaczęto publikować w latach osiemdziesiątych XX w., w specjalnie powołanej do tego celu serii *The Bryggen Papers*¹.

Omawiany dziewiąty tom serii *The Bryggen Papers. Supplementary* składa się z trzech części, po których umieszczono bibliografię (s. 147–154), łącznie dla całego tomu. Zasadniczy trzon publikacji tworzą jednak dwa studia poświęcone zamkom, kłódkom i kluczom (s. 16–90) oraz akcesoriom gier (s. 91–146).

Część I — *Artefacts in contexts — an introduction* (s. 7–15), autorstwa redaktorki serii, Ingvild Øye, to wprowadzenie czytelnika w historię Bergen, które przez stulecia pełniło rolę centrum ekonomicznego Norwegii i było siedzibą władzy kościelnej i królewskiej. Z tej racji niszczące zabudowę pożary zostały skrupulatnie odnotowane w źródłach pisanych. Archeologom udało się skorelować ślady pożarów odsłonięte w wykopach z informacjami historycznymi. Na tej podstawie wyróżniono osiem głównych poziomów — okresów, poczynając od 1120 r. do 1702 r. (1 — do 1120 r.; 2 — lata 1120–1170/71; 3 — lata 1170/1171–1198; 4 — lata 1198–1248; 5 — lata 1248–1332; 6 — lata 1332–1413; 7 — lata 1413–1476; 8 — lata 1476–1702). Ślady najstarszego pożaru datowanego na 1120/1130 nie dały się połączyć z wydarzeniami znanymi ze źródeł pisanych. Na obszarze miasta istniało pięć stref, dzielnic różniących się charakterem: Holmen — siedziba królewska i władz kościelnych, Bryggen, Øvregaten i Vågsbunnen, które tworzyły centrum gospodarcze miasta, gdzie znajdował się port i kramy kupieckie, oraz Stranden — teren zajmowany przez instytucje monastyczne. Większość publikowanych dotychczas materiałów pochodziła z dzielnicy Bryggen zajmowanej od XIV w. przez kantory kupieckie i warsztaty rzemieślnicze. Obrazują one wiele aspektów życia mieszczań od najbardziej podstawowych, jak przygotowywanie pożywienia i ubiór, przez wykonywane zajęcia, aż po elementy wyposażenia wnętrz i zamknięcia oraz rozrywkę, gry i zabawy, opisane w omawianym tomie.

Część II — *Locks and keys from Viking Age and medieval contexts — tools and symbols*, (s. 17–89) autorstwa Ambjørg Reinsnos, poświęcona została zamkom, kłódkom i kluczom do nich znalezionym na terenie Hordalandu, jednego z 19 okręgów administracyjnych, na jakie

¹ Dotychczas ukazało się osiem tomów *The Bryggen Papers. Main Series*, oraz dziewięć tomów *The Bryggen Papers, Supplementary*.

podzielona jest dzisiejsza Norwegia. Zbiór zabytków tej kategorii jest pokaźny i liczy łącznie 309 przedmiotów (272 pewne, 27 domniemanych i 10 niepewnych)².

Na wstępie (s. 17–22) Autorka przedstawiła rys historyczny rozwoju zamknięć i kluczy na terenie Skandynawii, zwracając przy tym uwagę na symboliczny wymiar klucza i związek, jaki z czasem powstał pomiędzy nim a statusem małżeńskim kobiety (klucz symbolem kobiety zamężnej). Wraz z chrześcijaństwem klucz zyskał także status symbolu religijnego. W dalszej partii tego rozdziału Autorka charakteryzuje dotychczasową literaturę przedmiotu, opisuje obszar, z którego pochodzą zabytki wybrane do analizy, oraz stawia pytania o możliwość uchwycenia zmian w sposobie użytkowania klucza na przestrzeni dziejów i w różnych środowiskach społeczno-kulturowych, o rodzaje obiektów, które były nim zamykane, oraz jak i dlaczego były zamykane.

Rozdział II (s. 23–27) zajmują rozważania teoretyczne i metodologiczne. Trzeba zgodzić się z Autorką, iż klucze są zabytkami o charakterze dualnym, które komunikują sobą dwie przeciwstawne cechy: otwarty–zamknięty. Stąd klucz mógł, zależnie od kontekstu, być albo symbolem włączenia albo wyłączenia. W przypadku kluczy forma i funkcja są ze sobą ściśle związane i często trudno oddzielić elementy stylistyczne i funkcjonalne obiektu. Można zatem założyć, że klucz o tej samej formie musiał mieć tę samą funkcję.

Rozdział III (s. 27–56) poświęcony jest stworzeniu klasyfikacji zamknięć i kluczy w myśl zaprezentowanych wcześniej zasad. Klasyfikacja ta ma podział czterostopniowy: grupa główna — podgrupa — typ — podtyp, w którym dwa pierwsze stopnie wynikają z funkcji, zaś dwa niższe z formy. Przy jej tworzeniu, prócz zabytków materialnych, wykorzystano także źródła pisane z XIII w. informujące o różnych typach zamknięć (*útláss* i *hverfiláss*).

Grupa A obejmuje zamknięcia do drzwi i skrzyń (ang. *firm locks*). Dalszy, bardziej szczegółowy podział na podgrupy oparty jest na różnicach w konstrukcji i działaniu zamka oraz, co się z tym wiąże, na kształcie klucza. Podgrupa A1 zawiera zamknięcia obsługiwane kluczem hakowym („zasuwowym”). Podgrupa A2 obejmuje zamki i klucze obrotowe, działające w sposób zbliżony do współczesnych, a podgrupa A3 zawiera zamki z bębнем zapadkowym (ang. *pin tumbler*), które służyły do zamykania drzwi i były często drewniane. Grupa B (s. 35–45) obejmuje kłódki. Ich podziału dokonano ze względu na sposób użycia klucza i zwolnienia zamknięcia: podgrupa B1 — kłódka z kluczem wsuwany, B2 — kłódka z kluczem obracany.

Ostatni fragment tej części (s. 45–56) poświęcono rozważaniom na temat ozdobnych detali, jak kształty uchwytów i zdobienia.

Przygotowany przez Ambjørg Reinsnos podział wydaje się spójny i poprawny, uwzględnia bowiem w pierwszym rzędzie sposób działania i cechy użytkowe przedmiotu, nie zaś sztucznie przyjęte kryteria, nie mające znaczenia dla ludzi w przeszłości. Niemniej jednak chęć zbudowania wspólnej typologii dla zamknięć i kluczy, i skorelowania wielu zmiennych zaowocowała drobnymi niekonsekwencjami. Zastrzeżenia budzi na przykład fakt, że podział przygotowany przez Ambjørg Reinsnos jest czterostopniowy, tymczasem najniższy, czwarty stopień, choć uwzględniony w części zestawień tabelarycznych (tab. 3.1; 3.2), został praktycznie pominięty w opracowaniu, a Autorka korzysta z niego w kolejnej części (s. 56–71, ryc. 4.8, 4.9), przy omawianiu rozkładu chronologicznego. Analizując to zagadnienie Autorce udało się zaobserwować kilka prawidłowości dotyczących występowania pewnych wydzielanych typów zamknięć

² W polskiej literaturze w praktyce brak opracowań poświęconych szerzej tej kategorii przedmiotów, być może z racji nielicznych serii ograniczonych często do jednego czy dwóch zabytków, których omówienia rozrzucone są w pracach poświęconych ogólnie zabytkom metalowym. Spośród pełniejszych ujęć wymienić należy prace: M. Haisig, *Rzemiosła kowalsko-ślusarskie na Śląsku do połowy XVIII wieku*, Wrocław–Opole 1961; B. Czernska, *Żelazne klucze, kłódki i części zamków z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 37, z. 1, 1972, s. 55–71; S. Firszt, *Średniowieczne klucze żelazne z odkryć archeologicznych na terenie Legnicy*, „Silesia Antiqua”, t. 40, 1999, s. 94–99; E. Trawicka, *Wyroby rzemiosła ślusarskiego ze stanowiska w Zielonej Bramie*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2003, s. 385–391.

w pewnych okresach. Zamknięcia podgrupy A1 występują bowiem tylko w okresie 1120–1170/1171 r., zaś B2 tylko w latach 1332–1413. Z kolei zabytki podgrupy A2 występują przez cały okres, ale ich największa popularność przypada na lata 1198–1413. Obserwacje te są zbieżne z poczynionymi dla innych obszarów Skandynawii. Jasność przekazu w tej części wywodu zmniejsza posługiwanie się przez Autorkę niekompatybilnymi określeniami chronologii i stosowanie z jednej strony poziomów wydzielonych pożarami Bergen, z drugiej określeń ogólnych typu Viking Age, Late Iron Age czy High Middle Ages.

Elementy zamknięć, klucze i kłódki znajdowane były w Hordalandzie w różnych kontekstach: na stanowiskach osadniczych, cmentarzyskach i w nawarstwieniach miejskich. Analizie tych zagadnień poświęcona jest kolejna część pracy (s. 72–87), przy czym już na wstępie trzeba zaznaczyć, że ich wartość obniża niespójność danych liczbowych. Najwięcej kluczy i zamknięć zidentyfikowano na terenie Bergen, a ich rozmieszczenie było bardzo nierównomierne. Z dzielnic Holmen, Øvregaten i Stranden pochodzić ma łącznie zaledwie dziewięć zabytków, pozostałe zaś znaleziono w Bryggen (132 zabytki) i Vågsbunnen (41 zabytków), czyli łącznie 182 sztuki (por. tabela 5.2), choć na s. 75 Autorka pisze o 226 zabytkach. Z kolei na s. 82 Autorka pisze o 132 zabytkach z dzielnicy Bryggen, mimo iż w tabeli 5.1 umieszcza zaledwie 105, a z kolejnej tabeli 5.2 wynika, iż było ich 129. Brak jest możliwości weryfikacji tych informacji.

Mimo tych zastrzeżeń z rozważań udaje się wyłuskać pewne prawidłowości. Mianowicie na terenie Bergen znaleziska koncentrują się w strefie gospodarczej (Bryggen i Vågsbunnen), a ich największe zagęszczenie przypada na lata 1198–1413. Z kolei na terenie poza miastem klucze i zamknięcia są nieliczne, z osad znamy ich zaledwie 7, a większość pochodzi z grobów z okresu wikingów. Zbiór ten liczy łącznie 27 zabytków³, a ponad połowa z nich znaleziona została w grobach kobiet.

Praca Ambjørg Reinsnos to ciekawa i ważna próba zmierzenia się z tematem zamknięć, kluczy i kłódek. Duży zbiór, którym dysponowała, bez wątpienia pozwalał na stworzenie nowego podziału typologicznego tego rodzaju zabytków. Mimo pewnych zastrzeżeń próbę tę uznać należy za udaną, choć niedosyt wzbudza mała liczba wyłącznie czarno-białych ilustracji.

Część III omawianego tomu *The Bryggen Papers*, autorstwa Guro Koksvisk Lund, poświęcona została akcesoriom gier, *Board games from the medieval town of Bergen* (s. 91–146). Archeologiczne znaleziska takich przedmiotów są zazwyczaj rzadkie i jednostkowe. Ich analiza zwykle ogranicza się do opisu cech formalnych i przypisania im funkcji w ramach gry lub grupy gier⁴. Tym niemniej podejmowane są próby zebrania tej kategorii zabytków z większych lub mniejszych, zwartych geograficznie terenów, by w większej skali móc obserwować określone prawidłowości chronologiczno-przestrzenne ich występowania⁵.

Zabytki zidentyfikowane jako przedmioty służące do gier odkryte w Bergen były już publikowane w sposób wybiórczy i interpretowane jako świadectwo luksusu mieszkańców miasta, bądź swobody życia dzieci i młodzieży⁶. Omawiany artykuł jest pierwszą próbą przeanalizo-

³ W innych miejscach (s. 72, 88) Autorka pisze o 28 zabytkach.

⁴ Zob. np.: P. Adamczyk, *Pionki do gier planszowych w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu*, „Elbląskie Studia Muzealne”, nr 1, 2009, s. 81–85; A. Caune, *Funde hochmittelalterliche Mühlespieltbretter aus Rigaer Altstadt*, [w:] *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung in Hanseraum*, red. M. Gläser, Rostock 1993, s. 455–460; M. Gläser, *Spielzeug und Spielen in mittelalterlichen Lübeck*, [w:] *The medieval town in the Baltic. Hanseatic history and archaeology*, vol. 2, red. R. Vissak, A. Mäesalu, Tartu 2002, s. 119–125.

⁵ Zob. T. Borkowski, *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady materialne*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław 1994 [1995], s. 99–105; P. Blaževičius, *Seniausieji Lietuvos šachmatai*, „Lietuvos Archeologija”, nr 34, 2009, s. 59–104; tenże, *Seniausieji Lietuvos Žaislai*, Vilnius 2011.

⁶ I. Øye, *Lifestyle in medieval Bergen*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. V: Das Handwerk*, red. M. Gläser, Lübeck 2008, s. 681–698; I. Øye, S.S. Mygland, *Infancy and adolescence — recreation and socialization in medieval Bergen*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. VIII: Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, red. M. Gläser, Lübeck 2012, s. 493–510.

wania tego materiału w sposób całościowy. Zbiór tej kategorii zabytków znaleziony w Bergen jest niezwykle okazały i liczy sobie 1108 przedmiotów, z których zdecydowaną większość stanowią piony do gier, następnie kości, plansze oraz żetony. Zbiór ten w całości jest datowany na okres od ok. 1120 do ok. 1700 r., w większości jednak przypada na późne średniowiecze.

Publikacja składa się z siedmiu rozdziałów. W rozdziale wstępnym Autorka wyjaśnia, że celem pracy jest nie tylko opracowanie zebranego materiału, jego klasyfikacja i analiza chronologiczna, lecz również próba naświetlenia różnych aspektów życia mieszkańców średniowiecznego Bergen, form spędzania przez nich czasu wolnego, ustalenie kto w mieście grał i w jakie gry, oraz jaki to miało wydzźwięk społeczny.

W drugim rozdziale pracy znalazły się informacje historyczne na temat gier oraz stan badań nad grami planszowymi w średniowiecznej Skandynawii, który nie jest zbyt obszerny i z pewnością pozostawia wiele niewyjaśnionych jeszcze zagadnień. Z dostępnych źródeł wynika, że podstawowe średniowieczne gry planszowe znane w Norwegii to: *Hnefatafl*, *Halatafl*, którego współcześnie znanym odpowiednikiem jest gra „Lis i gęsi”, *Kvatrutafl* — gra podobna do tryktraka (dzisiejszy *Backgammon*), szachy (*Skaktafl*), *Alquerque* omówione wspólnie z warcabami, młynek oraz gry z użyciem kości do gier.

W kolejnym rozdziale Autorka wyjaśnia metodykę pracy z zebranymi zabytkami. Podstawowym zadaniem była identyfikacja poszczególnych znalezisk z akcesoriami gier, przyporządkowanie znalezisk do konkretnych gier, identyfikacja surowca, z którego zostały wykonane, klasyfikacja motywów zdobniczych. Z analizy wyłączone zostały płaskie krążki z otworem umieszczonym centralnie, z tego powodu, że mogą one być nie pionami do gry, lecz przęślikami. Autorka nie wyklucza tego, że owe przedmioty jako przęśliki zostały użyte wtórnie, ale nadal ich hipotetyczna przynależność do kategorii przedmiotów do gier wyklucza je z analizy, jako zafałszowujące dane statystyczne. Takie jednoznaczne odrzucenie tej grupy znalezisk uważamy za rozwiązanie pochojne, zwłaszcza że w Wilnie znaleziono pion z otworem zaślepionym metalem⁷. Kwestia przynależności krążków z otworem do grupy przedmiotów służących do gry jest zatem, jak się zdaje, dużo bardziej skomplikowana.

Następnie dokonywano klasyfikacji zebranego materiału. Na podstawie funkcji Autorka podzieliła całość na cztery podstawowe grupy: plansze, piony, kości do gry i żetony. Wewnątrz tych grup dokonany został dalszy podział z uwagi na formę. Następnym zadaniem było ustalenie datowania zabytków w oparciu o wyróżnione w Bergen osiem poziomów wydzielonych pożarami miasta. Ostatnie zagadnienie to analiza dystrybucji przestrzennej, wykonana na podstawie przypisania znalezisk do ich kontekstu znalezienia (np. budynki, przejazdy, nabrzeże, strefa przednia, strefa tylna działki, itp.).

W każdej wydzielonej przez Autorkę grupie zabytków zanalizowano formę, wymiary, surowiec, liczebność oraz dekorację. W przypadku pionów próbuje ona przypisać je do poszczególnych gier. Najciekawsze wydaje się jej spostrzeżenie dotyczące wielkości pionów z grupy płaskich okrągłych. W sposób widoczny rozpadają się one na dwie grupy: mniejsze, osiągające maksymalnie 30 mm średnicy, oraz większe — o średnicy powyżej 50 mm. Autorka stawia hipotezę, że mniejsze służyły do gry w młynek, natomiast większe do *kvatrutafl*. Nie jest jasne, do jakich gier miały służyć piony „pośrednie”, o średnicy mieszczącej się pomiędzy 30 a 50 mm.

W przypadku kostek do gry dominującym okazał się być system siódemkowy, czyli taki, w których suma oczek na przeciwległych ściankach jest równa „7”. Drugim co do popularności systemem był system „3-7-11”, który Autorka nazywa „intencjonalnie nietradycyjnym”. Wprowadzenie takiego pojęcia jest anachronizmem, gdyż system ten w późnym średniowieczu był równie „tradycyjny”, co system siódemkowy, i bynajmniej nie był on czymś wyjątkowym⁸.

⁷ P. Blaževičius, *Seniausieji Lietuvos...*, s. 135.

⁸ Por. M. Erath, *Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk. Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz*, Bd. 1: *Text*, Freiburg 1996, s. 81–83.

Piąty rozdział dotyczy datowania analizowanego materiału archeologicznego. Obok standardowego wykresu liczebności zabytków w poszczególnych ośmiu okresach chronologicznych, oszacowano także liczebność na jeden rok danego okresu. Przez cały okres średniowiecza występowały w mieście płaskie owalne krążki. Piony do szachów i *hnefatafla* pojawiły się w okresie drugim (1120/1130–1170/1171), by osiągnąć dużą liczebność w okresach 4–6 (1248–1413). Wszystkie przedmioty do gier największą liczebność osiągnęły w XIII i XIV stuleciu. Aż do XIV w. były obecne też pionowy do *hnefatafla*, co tłumaczy się siłą skandynawskiej tradycji. W XV w. widoczny jest wyraźny spadek liczebności zabytków, tłumaczony nie tyle spadkiem zainteresowania mieszkańców grami, co nowymi metodami gospodarowania odpadami i śmieciami w mieście.

Zabytki do gier zostały znalezione w czterech różnych socjotopograficznie miejscach Bergen: Bryggen, Øvregaten, Vågsbunnen i Stranden. Ponieważ najwięcej zabytków pochodzi z Bryggen, 700 znalezionych tam zabytków można było powiązać z kontekstem przestrzennym, takim jak miejsce pracy lub miejsce zamieszkania. Dopiero w późniejszych okresach zaczyna być widoczne zależności przestrzenne. W czwartym wyrażnie zwiększyła się liczba zabytków znalezionych w budynkach i przejściach. W piątym okresie (1248–1332), w którym widoczny stał się podział przestrzeni działki miejskiej na część frontową związaną z magazynowaniem i handlem, i tylną związaną z życiem domowym, codziennym, zabytki występują w obu przestrzeniach, z niewielką dominacją w części tylnej. Podobną zależność można zaobserwować w okresie następnym (1332–1413).

Ostatni rozdział pracy stanowi podsumowanie wcześniejszych rozważań. Obecność przedmiotów do gier w Bergen i w innych średniowiecznych miastach jawi się Autorce jako element miejskiego stylu życia. Autorka sugeruje, że gry były domeną elit, ale w miastach średniowiecznych znacznie szybciej, aniżeli gdzie indziej, przenikały do niższych warstw społecznych.

Omawiana praca jest jedną z coraz liczniejszych w ostatnim czasie publikacji traktujących w sposób całościowy znaleziska archeologiczne tworzące grupę przedmiotów do gier. Jej najsłabszym elementem jest niestety, jak się wydaje, zastosowana klasyfikacja. Zwłaszcza w przypadku pionów, zastosowane podziały są nie do końca jasne, niektóre typy można połączyć w jedną grupę (np. dwa razy pojawia się typ klepsydrytaty), dodatkowo niektóre podtypy stworzone zostały na podstawie jednego lub dwóch egzemplarzy.

Pomimo tych zarzutów praca ta jest niewątpliwie warta uwagi. Jej niekwestionowaną zaletą jest wyjście Autorki poza schemat opisu formalnego zabytku i próba umieszczenia analizowanych znalezisk w kontekście społecznym miasta. Pojawia się w niej również kilka oryginalnych i ciekawych hipotez związanych z użytkowaniem poszczególnych pionów do konkretnych gier. Tym samym Autorka zrealizowała postawione sobie na wstępie ambitne cele.

W omawianym tomie serii *The Bryggen Papers. Supplementary* omówione zostały grupy zabytków odkrywane nie tylko w Bergen czy w Norwegii, ale także na stanowiskach polskich. Pozwala to, naszym zdaniem, w przyszłych opracowaniach skorzystać z doświadczeń i pomysłów norweskich badaczy. Pewnym utrudnieniem może być jedynie fakt, iż obie prace mają charakter wysoce syntetyczny i choć odwołują się do materiału, to brak jest katalogu prezentującego poszczególne zabytki. Rozumiemy, że z racji dużej liczby analizowanych przedmiotów byłby on bardzo obszerny, ale ułatwiłby korzystanie z prezentowanych opracowań i umożliwiłby weryfikację nasuwających się przy lekturze wątpliwości. Mankamentem jest też wspomniana już wcześniej mała liczba rycin prezentujących omawiane zbiory. Dość powiedzieć, że znalazło się na nich zaledwie niespełna 4% zabytków. Brak rysunków lub zdjęć ilustrujących zasadność wydzielenia danego typu zaciemnia obraz decyzji klasyfikacyjnych podjętych na etapie porządkowania zebranego materiału. Jednostkowe zdjęcia, które zostały umieszczone w publikacji, nie spełniają swojej roli dokumentacyjnej.